

Orhun Yazıtlarında Halk Bilimi Unsurları

Emel Cabacı*

ORCID: 0000-0001-6980-227X

Öz

Halk bilimi, bir bölgede yaşayan halka ait gelenekleri, görenekleri, inançları, töreleri, edebiyatlarını inceleyerek derleyen, çözümleyen, yorumlayan bir bilim dalıdır. Halk bilimi ürünleri sözlü olarak yayılmış olsa da daha sonra yazılı bir şekilde aktarılmıştır. Türk kültürünü, Türk töresini aktaran Türk halk bilimi sahasının yazılı kaynakların başında Orhun yazıtları gelmektedir. Bu araştırma, Türk edebiyatının en eski metinleri olarak kabul edilen Orhun yazıtlarının halk bilimi unsurlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu süreçte veri toplama aracı Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı kitabındaki metinlerden yola çıkılmıştır. Araştırmada tarama modeli kullanılarak elde edilen verilerin yorumlanmasında Sedat Veyis Örnek'in *Türk Halkbilimi* kitabında yer verdiği yirmi beş maddeden oluşan halk bilimi konuları dâhilinde, Orhun yazıtlarında yer alan halk bilimi unsurları ortaya çıkarılmıştır. Üç büyük abidelerden oluşan Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk yazıtında halk ekonomisi, halk hukuku, halk takvimi, halk sanatları ve zanaatları, halk inançları, halk edebiyatı, halk müziği, geçiş dönemleri, yerleşim- yerleşim türleri, taşıt ve taşıma teknikleri, ekonomi türleri, beslenme, mutfak, ölçme, tartma hesaplama biçimleri, töreler, adetler, gelenekler ve görenekler, kalıp hareketler, adlar olmak üzere halk biliminin unsurlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun yazıtları, halk bilimi, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk

Gönderme Tarihi: 24/07/2021

Kabul Tarihi: 20/12/2021

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul- Türkiye, emelcabaci@hotmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Cabacı, Emel. "Orhun Yazıtlarında Halk Bilimi Unsurları." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8-4, 2021, ss.1601-1621.

Elements of Folk Science in Orhun Inscriptions

Emel Cabacı*

ORCID: 0000-0001-6980-227X

Abstract

Folk Science is a branch of science that compiles, analyzes, and interprets the traditions, customs, beliefs, customs, and literature of the people living in a region. Although folk science products were spread verbally, they were later transferred in writing. Orhun inscriptions are one of the written sources of the Turkish Folk Science field, which conveys Turkish culture and Turkish customs. This research aimed to determine folk science elements of Orhun inscriptions, considered the oldest texts of Turkish literature. In this process, the data collection tool is based on the texts in Muharrem Ergin's book *Orhun Monuments*. In the interpretation of the data obtained by using the scanning model in the research, the folk science elements in the Orhun inscriptions revealed within folk science topics consisting of twenty-five items included in the Turkish Folk Science book of Sedat Veyis Örnek. In the Inscription of Bilge Kagan, Kül Tigin, Tonyukuk, consisting of three main monuments, elements of folk science such as folk economy, folk law, folk calendar, folk arts and crafts, folk beliefs, folk literature, folk music, transition periods, settlement types, vehicle and transport techniques, economic types, nutrition, cuisine, measurement, weighing computational forms, customs, traditions, and customs, traditions, and customs, names, and folk science elements were reached.

Keywords: Orhun Inscriptions, Folk Science, Bilge Kagan, Kül Tigin, Tonyukuk

Received Date: 24/07/2021

Accepted Date: 20/12/2021

*Graduate Student, Istanbul Aydın University, Department of Turkish Language and Literature, Istanbul- Turkey, emelcabaci@hotmail.com

You can refer to this article as follows:

Cabacı, Emel. ‘‘ Orhun Yazıtlarında Halk Bilimi Unsurları.’’ *Academic Journal of History and Idea*, 8-4, 2021, pp.1601-1621.

Фольклорные элементы в Орхонских надписях

Эмель Кабачи*

ORCID: 0000-0001-6980-227X

Резюме

Фольклор - это отрасль науки, которая собирает, анализирует и интерпретирует традиции, обычаи, верования, обычаи и литературу народов, проживающих в том или ином регионе. Хотя фольклорные произведения распространялись устно, позже они были переданы в письменной форме. Орхонские надписи находятся на переднем крае письменных источников Турецкого фольклора, которые передают Турецкую культуру и Турецкие обычаи. Это исследование было проведено с целью определения фольклорных элементов орхонских надписей, которые считаются древнейшими текстами Турецкой литературы. В этом процессе инструмент сбора данных был основан на текстах книги Мухаррема Эргина "Памятники Орхуна". При интерпретации данных, полученных с помощью сканирующей модели в исследовании, фольклорные элементы в надписях Орхуна были выявлены в рамках фольклорных тем, состоящих из двадцати пяти предметов, включенных в Турецкую фольклорную книгу Седата Вейиса Орнека. В надписи Бильге Кагана, Кул Тигина, Тоньюкука, состоящей из трех великих памятников, народной экономики, народного права, народного календаря, народного искусства и ремесел, народных верований, народной литературы, народной музыки, переходных периодов, типов поселений-поселений, методов транспортировки и транспортировки, типов экономики. Элементы фольклора, такие как питание, кухня, формы измерения, взвешивания и расчета, обычаи, традиции и обычаи, стереотипы и имена были достигнуты.

Ключевые слова: орхонские надписи, фольклор, Бильге каган, Кул Тигин, Тоньюкук.

Получено: 24/07/2021

Принято: 20/12/2021

* Аспирант, Стамбульский университет Айдын, факультет турецкого языка и литературы, Стамбул-Турция, emelcabaci@hotmail.com
Cabacı, Emel. "Orhun Yazıtlarında Halk Bilimi Unsurları." *академическая история и мысль*, 8-4, 2021, сс.1601-1621.

Giriş

Örnek, “Halkbilim, bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada da bir bireşime vardırılmayı amaçlayan bir bilimdir.”¹ Bir insan, içinde bulunduğu toplumdan ahlak kurallarını, görgü kurallarını, kültürlerini, dilini, inancını öğrenir. Bu kuralların getirdiği hem düşünce hem de fiziksel ritüeller gerçekleştirilir. İnsan, toplumun kabul ettiği ritüelleri yaşayarak öğrenir ve gelecek kuşaklara aktarır. Kısacası doğumundan ölüme kadar işlenen her yaygın davranış kalıpları halk bilimin konusudur.

Bu hususta halk bilimi ve edebiyatı kapsamında değerlendirilen başta sabır ve ahlak olmak üzere Yunus emre öğretileri de Türk kültürü ve anlayışının Anadolu'da ki devamı olarak görülebilir.² Halk bilimi diğer bilim dalları ile yakından ilişki kurar. Örnek'in anlatımıyla “Böyle bir görevi ve amacı üstlenen bu disiplin başta budunbilim= (etnoloji) olmak üzere toplumbilim, ruhbilim, sosyal ve kültürel antropoloji, edebiyat, dilbilim, tarih, dinler tarihi, sanat tarihi, coğrafya, tıp, hukuk vb. bilimlerle yakından ilişkilidir; gerektiğinde bunların yöntem ve bulgularından yararlanır.”³ İfadelerini aktarır. Halk bilimi unsurları içerisinde yerleşim-yerleşim türleri, halk mimarisi, avcılık, hayvancılık, halk ekonomisi, halk mutfağı, halk sanatları ve zanaatları, giyim- kuşam, halk bilgisi, halk hekimliği, halk takvimi, halk hukuku, halk inançları, törenler, geçiş dönemleri, bayramlar, kalıp davranışlar, halk edebiyatı, halk tiyatrosu, halk oyunu, halk müziği, halk eğlenceleri şeklinde daha çoğaltabileceğimiz konular halk biliminin unsurları içerisinde yer alır.

Orhun yazıtları, Gök Türk Kağanlığı'nın ikinci döneminde dikilmiş olan yazılı anıtlardır. Üç büyük kitabelerden oluşmaktadır. 732 tarihinde ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilen Kül Tigin yazıtı, 735 yılında oğlu Tenri Kağan tarafından diktirilen Bilge Kağan yazıtı ve 716-726 yılları arasında Vezir Tonyukuk'un kendi adına diktirdiği Tonyukuk yazıtıdır.⁴

¹ Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2016, s.15.

² Seda Altun, “Yunus Emre Divanı'nda Sabır ve Ahlak”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, s. 3, 2020, s. 1679.

³ S.V. Örnek, *a.g.e.*, s.22.

⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.339.

Orhun yazıtlarının Türk kültürünün oluşması açısından ne kadar önemli bir eser olduğu Muharrem Ergin, “*Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerinde yazılmış tarih... Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası... Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri... Türk milliyetçiliğin temel kitabı, bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği...*”⁵Satırlarında açıklamaktadır. Dolayısıyla yazıtlar, Türk halk biliminin gelişmesinde kaynak yapıtların başında yer alır.

Orhun yazıtları üzerinde yapılmış inceleme, kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezleri gibi çeşitli alanlarda, çeşitli çalışmalar vardır. Halk bilimi sahasında Orhun yazıtlarına dair çalışma ise çok azdır. Daha çok mitoloji, geçiş dönemleri, halk edebiyatı içerisinde atasözü ve deyim, ağıt gibi konularla sınırlıdır. Bunlara; Saim Sakaoğlu’nun Göktürk Yazıtlarında ile Anadolu-Türk Folklorundaki Paralellikler Üzerine, Ebru Şenocak’ın Göktürk Yazıtlarından Türk Halk Edebiyatı Unsurları, Mehmet Fatih Özcan’ın Orhun yazıtlarındaki Atasözü ve Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıklarına Yönelik İnceleme adlı çalışmalar örnek gösterilebilir.

Bu araştırma, Türk dili tarihinin ilk yazılı eseri olan Orhun yazıtları içerisinde yer alan halk bilimi unsurlarını tespit edilmesi ile birlikte günümüzde yaşayan geleneklerle benzerlik ve farklılıklarını karşılaştırmak ve Türk halk bilimi sahasına ait bu boşluğu bir nebze de olsa doldurmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Araştırmamızda var olan bilgileri değiştirmeden ortaya koyan tarama modeli kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak, Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* kitabı materyal olarak kullanılmıştır. Verileri, daha önce belirlenen temalara ve ya araştırma sorularına göre özetlenip yorumlandıktan sonra okuyucuya sunabilmek amacıyla doğrudan alıntılardan yararlanılan betimsel analiz yöntemi ile açıklanıp sonuçlara ulaşmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulguları, Sedat Veyis Örnek’in *Türk Halk Bilimi* kitabında yer verdiği 25 maddeden oluşan halk bilimi çalışma konularını sınıflandırmaları üzerinden yorumlanmaya çalışılmıştır.

1-Yerleşim-Yerleşim Türleri

Hunlar gibi konar-göçer şeklinde yaşamlarını sürdüren Gök Türkler, bağımsızlıklarını kazandıklarında Ötüken’i bir yaşam alanı ve devletin merkezi olarak tutmuşlardı. “Başkent

⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2019, s.15.

Ötüken Bölgesi'nin, askeri strateji bakımından önemli bir yeri vardı. Ötüken Bölgesi Büyük Gök Türk devletinin Çin ile olan bağları bakımından çok önemli bir bölgedir. Ötüken'in güney-doğusundan Gobi Çöllerinin içlerine doğru uzanan Altay Dağları'nın bir ucu, Çin'e gitmek için güzel bir sıçrama tahtası vazifesi görüyordu.”⁶ Ötüken, Gök Türkler için ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarında devletin merkezi olmakla birlikte kutsal bir sembol haline gelmiştir. Bu sebeple diğer devletlerin gözü her zaman Ötüken'de idi.

“*Türk kağanı Ötüken yış olursar ilte bung yok.*” (Türk kağanı Ötüken ormanında ilde sıkıntı yoktur.)⁷

“*Ötüken yışda yig idi yok ermiş. il tutsak yir Ötüken yış ermiş.*” (Ötüken ormanında daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.)⁸

Yazıtlarda, yerleşim alanının en iyisi Ötüken olduğunu ve kağanın Türk halkına seslenişinde Ötüken'e sahip olarak, ömür boyu rahat edebileceği bir yer verdiğini anlaşılmaktadır.

“*Türk budunug Ötüken yirke ben özüm bilge Tonyukuk Ötüken yirig konmuş tigin eşidip biriyeki budun kurıyaki öngreki budun kelti.*” (Türk milleti Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.)⁹

Vezir Tonyukuk'un II. Gök Türk kağanlığının bağımsızlık hareketine katılması ile birlikte Ötüken merkezinde Çin'e tabi olan Türk halkının Ötüken'e çağırılmaktadır. Etrafa dağılmış vaziyette olan Türkler yeniden Ötüken'de birleşti. Devletin merkezi olan Ötüken'in birleştirici gücünü, kutsallığını görmekteyiz.

Abidelerde başka bir yerleşim türü olarak yaz dönemlerinde yayla denilen arazilerde, kış zamanlarını da kışlalarda konaklayan yarı- yerleşim yaşam şekline rastlıyoruz.

“*Amga korgan kışlap yazınga Oguzgaru sü taşıkdımız.*” (Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharında Oğuza doğru ordu çıkardık.)¹⁰

Türk halkının, korunaklı yer anlamına gelen “korgan” adını verdikleri kalelerde kış zamanlarını geçirdiklerini görürüz. Yaz atlarında insanların yayla ve otlaklara yerleşmesi kış

⁶ Âdem Aydemir, “Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine” *Türk dünyası Araştırmaları*, C.94, S. 187, Balıkesir 2010, s.3.

⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁸ M. Ergin, *a.g.e.*, s.36-37.

⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s.100-101.

¹⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 58-59.

aylarında vadi, köy gibi yerlere yerleşmeleriyle yaylak- kışlak ve ya konar- göçer yaşamlarını devam ettirmişleridir. Bu yerleşim şeklini çadır ile barınma ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

2-Halk Mimarisi

Orhun abidelerinin bulunuşu, gerek içerisinde yer alan bilgiler, gerekse uzun yıllar boyunca günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmış taş yapıtlar Türk mimarlığının gelişmesi yönünde önemli yer teşkil etmektedir.

“*Amga korgan kışlap yazınga Oguzgaru sü taşıkdımız.*” (Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharında Oğuz’a doğru ordu çıkardık.)¹¹Halk mimarlığının içerisine kış mevsimlerini korunaklı mekânda geçirdikleri “*Amga korgan*” dedikleri kaleleri alabiliriz. “Korgan” kale manasına gelmektedir. Yarı yerleşik yaşam süren Türkler, kış mevsimlerini kalelerde konaklayarak kendileri soğuktan korurlar.

Hayatta kalma içgüdüsünün yanı sıra ölen atalarının ruhları halen yaşadığına, dolaştığına inanan Türkler, daha güzel yaşayabilmeleri için mezarlar, türbeler ve ya balbal adı verilen heykeller yapıldığı anlaşılmaktadır.

“*Angar adıngıç bark yaratutum. İçin taşın adıncıg bediz urturtum. Taş tokıtdım. Köngülteki sabımın u[r]turtum...*” (Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum...) ¹²

“Bark” kelimesi ev, mezar, abide anlamları olmakla birlikte türbe anlamı da vardır. Bilge Kağan’ın kardeşi Kül Tegin Kağan için söylediği, içinden geçen duygularını aksettirdiği satırda resimli türbe yaptırdığını vurgulamaktadır.

Yazıtlarda mimari değerlendirmelerinde *balballara* rastlıyoruz.

“*Kangım kaganka Baz kaganıg balbal tikmiş.*” (Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal dikmiş.)¹³

“*Kırkız kaganıg balbal tiktım.*” (Kırgız kağanını balbal olarak diktım.)¹⁴

“*Alp erin ölürip [bal]bal kılı birtım.*” (Kahraman erini öldürüp balbal kılı verdim.)¹⁵

“*Ulug oğlum agrıp yok bolça Kug Sengünüg balbal tike birtım.*” (Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku’yu, generali balbal diki verdim.)¹⁶ Balbal, insan suretinde yapılan

¹¹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹² M. Ergin, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹³ M. Ergin, *a.g.e.*, s.46-47.

¹⁴ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁵ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 86-87.

mezar taşları anlamına gelir. Fakat burada dikiliş amacı diğer mimarilerinin yapım amacından farklıdır. Satırlarda görüldüğü gibi, öldürülen düşmanın tanınması amacıyla dikilmiştir. Muharrem Ergin balbalı *öldürülen düşmanı heykeli* şeklinde yorumlamıştır.¹⁷

3-Taşıtlar Taşıma Teknikleri

Türkler için taşımacılık alanında en önemli unsur atlardır. Sosyal yaşamlarında uzun yolları atları ile birlikte aşarak göç ettiler. Askeri yaşamlarında da büyük savaşlar kazandılar.

“*Kül Tigin Alp Salçı akın binip o[playu tegd]i.*” (Kül Tigin Alp Salçı akına binip atılarak hücum etti.)¹⁸

“*Edgü özlük atın...*” (İyi Binek atını...)¹⁹

“*İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti.*” (İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi.)²⁰

Atın binek hayvanı olarak kullanılması Türk kültüründe önemli yeri vardır. Ata binilmesi, atın arabaya koşulmasından daha ileri bir gelişmedir. Bu bağlamda Türkler askeri güç kazanarak büyük devletler kurmuş. Birçok kavim üzerinde hâkimiyeti sağlayan en önemli unsurlardan biridir.²¹

Tonyukuk yazıtının da taşıt ihtiyaçlarını karşılayan başka bir kavram yük hayvanı, araba anlamına gelen “*kölük*” ibaresine rastlarız.

“*İngek kölükün Toglada Oguz kelti.*” (İnek, yük hayvanı ile Toglada Oğuz geldi.)²²
Hayvanlar üzerinden taşıt ihtiyaçlarını gidermektedirler.

4-Halk Ekonomisi

Halkın geçimini sağlamak için gösterdiği çabanın tümüne halk ekonomisi denir.²³ Ekonomi hayatlarını yansıtan en temel unsur hayvancılık, avcılık, demircilik gelmektedir. Buna örnek olarak ok, mızrak, kılıç gibi araç-gereçlerin yapımında demircilik faaliyetlerinde ve avcılık alanında da kullanıldığı görülmektedir.

Kağan'ın vazifesi bakmakta yükümlü olduğu halkın geçimini sağlamak, ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu sebeple Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtında bahseden Bilge Kağan, halkına daha iyi hizmet verebilmek, devletin sağlamlığı için Çin ülkesi ile birlikte ticari anlaşmalar yaptığını ifade etmektedir.

¹⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁸ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 56-57.

¹⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 86-87.

²⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 96-97.

²¹ İlhami Durmuş, *Bilge Kağan Kök Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 124.

²² M. Ergin, *a.g.e.*, s.100-101.

²³ Erman Artun, *Türk Halkbilimi*, Karahan Yayınları, Adana 2013, s. 274.

“Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neng bungug yok.” (Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntı yoktur.)²⁴ Bilge Kağan’ın 727 yılında Çin’e elçi göndermesi üzerine Çin İmparatorluğu Gök Türklerin “Çinlilerle ticaret yapmalarına müsaade”²⁵ etmesi üzerine Ötüken merkezinden kervan göndererek ticaret yaptıkları kayda geçmektedir.

“*Tabgaç budun birle tüzültüm. Altun kümüş işgiti kutay bungsuz anca birür.*” (Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.)²⁶ Satırında ipek yolu için ve para yerine geçen değerli madenlerden olan altın gümüş için Çin ülkesi ile anlaştığını göstermektedir.

5-Beslenme-Mutfak-Kiler

Beslenmelerine dair en somut bilgiyi Tonyukuk yazıtında rastlarız.

“*Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz.*” (Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.)²⁷ Satırlarında geyik ve tavşan gibi hayvansal besinler tükettiklerini aktarmaktadır.

Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde Türklerin beslenme, mutfak kültürüne dair; “Bozkırlı Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Bol miktarda et istihlal eden Türkler, bunu müddet muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Hunlardan beri en ünlü Türk içkisi de kısrak sütünden imal edilen kımız idi.”²⁸ bilgisini aktarmaktadır.

6-Ölçme, Tartma, Hesaplama Birimleri, Zaman ve Mesafe Kavramları

Halk, zamanı birbirinden ayırmak için güneşin doğusu ve batışı ile saatleri ayarlamaya çalışmışlardır. *Kün* sözcüğü güneş anlamına gelmektedir. Güneş aydınlattığı her yer gündüz vaktini oluşturmaktadır. Aydınlığın olduğu gibi karanlığın olduğu vakit ise gece vaktini oluşturur bu durumda da yazıtlar *tün* sözcüğü ile güneşin batışını ifade ederek saatleri iki bölüme ayrılır. Geçmişten bu yana günümüzde de güneşin doğuşu ve batışı ile birlikte gündüz, öğle, akşam, gece yarısı, dün gibi zaman kavramları geliştirmiştir.

²⁴ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 36-37.

²⁵ A.B. Ercilasun, *a.g.e.*, s. 447.

²⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s.36-37.

²⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 98-99.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 318.

“*Türk budun için tün udımadım, küntüz olurmadım.*” (Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım.)²⁹

“... *Kök] Öngüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim.*” (Gök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuzu geçtim.)³⁰

Zamanı ayıran bir başka yöntem de her bir hayvanın adıyla anılan *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* dediğimiz halk takviminden yararlandığı görülmektedir.

“*Bunça kazanıp [kangım kagan ı]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.*” (Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırdım.)³¹

“*Kül Tigin kon yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay yiti otuzka yog ertütümüz. Barkın bedizin bitig taş[ın] biçin yılka yitinç ay otuzka kop alkd[ımı]z.*” (Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resimini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik.)³²

Bozkır kültürünün yansıma ile zamanın hesaplanmasında büyük ölçüde etkilemiştir. 12 yıllık seneyi her biri bir hayvandan oluşmaktaydı bunlar; Sıçgan (Sıçan), Ud (Sığır), Bars (Pars), Tavışgan (Tavşan), Lu (Ejder), Yılan, Yond (At), Koy (Koyun), Biçin (Maymun), Taguk (Tavuk), İt (Köpek), Tonguz (Domuz)³³

Yazıtlarda karşılaştığımız bir ölçme, tartma birimi de “mızrak boyu” manasına gelen *süngüg batımı* kavramıdır.

“*Süngüg batımı karıg söküpen Kögmen yışığ toga yo[rıp] Kırkız budunug uda basdım.*” (Mızrak batımı karı söküp Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım.)³⁴ Satırında anlaşılmaktadır ki karın derinliği bu ölçü biri ile ölçülmektedir.

7-Halk Sanatları ve Zanaatları

Türk kültürünün izlerini taşıyan, Türk diline ait en eski eser olma özelliğine sahip Orhun abidelerinin metinlerinde, yazı sanatının gelişmesi açısından önemli bir yer tutar.

²⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 50-51.

³⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 84-85.

³¹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 86-87.

³² M. Ergin, *a.g.e.*, s.60-61.

³³ İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 343.

³⁴ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 76-77.

Muharrem Ergin'in dediği gibi “*Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarane eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslubun şaşırtıcı numunesi.*”³⁵ Bilge Kağan'ın, yöneticilere ve halkına karşı öğüt vererek güçlü seslenişini yazıtlarda duyarız. Hitabet sanatını ile yazılara döken Bilge Kağan, geleceğe ışık tutan bir eser bırakmıştır. Yazı sanatının da gelişmesine sebep olmuştur.

Halk sanatın içerisinde ev, bark, türbe, mezar gibi mimari sanatını işleyen bedizciler dikkat çekmektedir.

“*Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç kağan çıkıanı Çang sengün kelti.*” (Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi.)³⁶ Muharrem Ergin “*bediz*” kelimesine resim, heykel, nakış, süs anlamına geldiğini “*bedizçi*” kelimesinin de işleyen kişi, ressam, nakkaş, heykeltci anlamlarına geldiğini belirtmiştir.³⁷ Aktardığımız satırda Gök Türklerin, bu sanatı icra eden Çin Devleti'nden getirttiği açıkça görülür.

Mimarlık, resim, heykel, süsleme gibi sanatların Gök Türkler tarafından bilindiği ve uygulandığı kesin fakat bu sanatı uygulayan herhangi bir Türk insanına yazıtlarda rastlanılmamıştır.

“*[Tabgaç kagand]a bedizçiğ kop k[elürtüm. Mening s[abımın sımadı, içreki bedizçiğ itı.*” (Çin kağanından resimciyi hep getirttim. Benim sözümü kırmadı, maiyetindeki resimciyi gönderdi.)³⁸

8-Giyim-Kuşam

Bozkırın şartları gereğince giyimlerinde kullandıkları en temel malzeme hayvanların yünleri ve ya derileri idi. bunun dışında demircilik zanaatı ile uğraşan Türkler, takı gibi süs eşyaları yapılmaktadır. Yazıtlar içerisinde giyimlerine örnek olarak rastladığımız sahip oldukları atların giydirdikleri kıyafetlerinden söz edilmektedir.

“*Yigen Silig beging kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkında yalmasında yüz artuk okın urtı, yüzinge başınga bir ok t[egürmedi...]*” (Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü. Zırhından kaftanından yüzden fazla ok ile

³⁵ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 15.

³⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s.60-61.

³⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 119.

³⁸ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 94-95.

vurdular, yüzüne başına bir tane değdirme.)³⁹ Savaş esnasında hem askerlerin hem de atların yaralanmaması için zırhlı kıyafetlerle korunduklarını ifade eder.

Giyim kuşamlarını belirleyen bir diğer unsur ipek kumaşlardır. Türkleri bağımsızlıklarına kavuşturan Bilge Kağan'ın halkın refahı için Çin Devleti ile anlaşarak ipekli kumaşlar getirttiğini aktarır.

“[... sarıg altun]n ürüng kümüşin kırgaglık kutayın kinlig işg[itış]in özlük atın adgırın kara k[işin] kök teyengin Türküme budunuma kazganu birtim, iti birtim.” (Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim edi verdim.)⁴⁰ Söz edilen *kırgaglık* kelime manası olarak “*kenarlı kıvrık elbise*” anlamına gelmektedir.

9-Halk İnançları; Töreler, Adetler, Gelenekler, Görenekler

Yazıtlarda hâkim olan inancın büyük bir bölümü Gök Tanrı kültü oluşturmaktadır. Kafesoğlu “Eski Türklerde Gök-Tanrı dini hâkimdi. Gök-Tanrı bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmuştur.”⁴¹

“*Tengri*” şekliyle yazılmış tanrı adını ilk kez Orhun yazıtlarında rastlamaktayız.

“*Üze kök tengri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi ogli kılınmış*” (*Üstte mavi gök, Altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış*.)⁴² Burada yaratılış sıralamasında yer alan ilk gök kavramı “*Tengri*” kelimesi ile sağlanmış gökyüzü anlamı taşımaktadır, ikinci yer yaratıldıktan sonra ise insanın yaratıldığını inancını taşırlar.

“*Öd tengri yaşar. Kişi ogli kop ölgeli törümiş*” (Zamanı tanrı yaşar insanoğlu ölmek için türemiş.)⁴³ İfadesine bakarsak Tanrının ölümsüz bir varlık olduğunu açıklar. İnsanın ise ölümlü varlıktır.

Yazıtlarda sık sık Tanrı'nın özellikleri sıralanmaktadır;

“*Tengri küç birtük için kangım kağan süsi böri teg ermiş*.” (Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş.)⁴⁴ Askerlerin kurt kadar güçlü olmasını sağlayan tanrının verdiği güç, kuvvet sayesinde.

³⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁴⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 55.

⁴² M. Ergin, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁴³ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁴⁴ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 44-45.

“*Tengri yarlıkaduk için illigig ilsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış, yağıg bazkılmış, tizligig sökürmüş, başlığıg yükündü[rmiş].*” (Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizleştirmiş, kağanlığı kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş.)⁴⁵ Tanrı'nın lütfu ile düşmanlar zayıflamıştır.

“*Tengri yarlıkazu kutum bar için ülügüm bar için...*” (Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için...)⁴⁶ Cümlesinde Tanrı'nın bağışlayıcı özelliği ön plana çıkmaktadır. Tanrı'nın başka özellikler ise;

“*Tengri [yarlıkaduk için] dört yigirmi yaşımka Tarduş budun üze şad olurtum.*” (Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdu.)⁴⁷

“*Tengri yarlıkaduk üçük men kazganduk için Türk budun kazg[anmış eri]nç.*” (Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmış.)⁴⁸ Cümlelerinde görüldüğü gibi Tanrı'nın bahşedici, lütfedici, kuvvet verici, bağışlayıcı gibi özellikleri Orhun yazıtlarında yer almaktadır. Tanrı'ya olan bağlılıkları hem devlet, siyasi hayatların da hem de sosyal hayatlarında ön plandadır.

Tonyukuk yazıtında; Umay, yer ve su ruhlarına olan inanç ile karşılaşırız. Bu ruhların, kutsal vatanları olan Ötüken'i, savaş esnasında orduları koruduklarına inanılan manevi bir güçtür.

“*Umay iduk yir sub basa birti erinç.*” (Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer, su üzerine çökü verdi her halde.)⁴⁹ Umay aynı zamanda yer su ruhları ile birleşerek bir ordunun mücadelelerine yardım etmişlerdir.

Atalar kültürünün izini taşıyan yazıtlarda, hakanlarını, atalarını kaybeden halkın yas etme şekilleri görülmediktedir.

“*Bunça budun saçın kulkakın [...b]ıçdı.*” (Bunca millet saçını, kulağını... kesti.)⁵⁰ Buradaki amaç, kendilerine zarar vererek atalarının ölüm esnasında çektiği acıyı yaşayarak anlamaktır.

⁴⁵ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁴⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁴⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴⁸ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁴⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁵⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 86-87.

10-Geçiş Dönemleri

“Bilindiği gibi insan yaşamının başlıca üç önemli geçiş dönemleri vardır: Doğum, evlenme ve ölüm. Her birinin kendi bünyesi içerisinde birtakım alt bölümlere ve basamaklara ayrıldığı bu üç önemli aşamanın çevresinde birçok inanç, adet, töre, tören, ayin dinsel ve büyüsel özlü işlem kümelenerek söz konusu geçişleri bağlı buldukları kültürün beklentilerine ve kalıplarına uygun bir biçimde yönetmektedirler.”⁵¹ Doğum, evlilik ve ölüm alt dallarından oluşan geçiş dönemlerinde Orhun yazıtlarında evlilik ve ölüm ile ilgili folklorik unsurlar mevcuttur. Bu konu ile ilgili Saim Sakaoğlu'nun “*Göktürk Yazıtları ile Anadolu-Türk Folklorundaki Paralellikler*”⁵² adında makalesi vardır.

“[... *Türğiş kağanı kızım [ın...] ertingü [ulug] törün alı birtim. Tür [giş kağan] kızın ertingü ulug törün oğluma alı birtim. [... ertingü u]lug [törün alı] birtim, ya [...] t ertü[rtü]m*” (Türğiş kağanına kızımı... fevkalade büyük törenle alı verdim. Türğiş kağanının kızını fevkalade büyük törenle oğluma alı verdim... fevkalade büyük törenle alı verdim... yaptırdım...) ⁵³

Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 9 ve 10.satırında bulunan metin evlenme biçimlerinin iki şekli tarif edilmiş.

1. Türğiş hakanına kız verilmesi
2. Türğiş hakanının kızının oğula alınması⁵⁴ şekliyle evlilik türleri yer almıştır.

Sakaoğlu'na göre; Orhun yazıtlarında geçen evlenme şeklinin; evlenmek isteyen erkeğin ekonomik bakımında fazla iyi olamayan bir ailenin evlilik çağına gelmiş kızıyla tanıştırılıp, anlaşılırsa başlık parası verilmeden evlendirilme şekli olan “Berder evliliğe”⁵⁵ yakın olduğunu ifade etmektedir.

Üçüncü geçiş dönemi; ölüm için yazıtlarda Bumin Kağan, İstemi Kağan, Kapkan Kağan'ın hanımı, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Kapkan Kağan'ın oğlu Tonga Tigin vefatları üzerine düzenlenen yuğ (yoğ) denilen cenaze törenlerine rastlamaktayız.

“*Yogçı sıgıtçı ögre kün togsıkda Bökli çöl[l]üg il Tabgaç Tüpüt Apar Purum Kırkız Üç Kurıkan Otuz Tatar Kitan Tatabí bunca budun kelipen sıgtamış yoglamış. Antag külüg kagan*

⁵¹ S. V. Örnek, *a.g.e.*, s. 183.

⁵² Saim Sakaoğlu, “Göktürk Yazıtları ile Anadolu-Türk Folklorundaki Paralellikler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 38, s. 1990, Ankara 1990, s. 155-166.

⁵³ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁵⁴ S. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 157.

⁵⁵ S. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 158.

ermiş.” (Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Öyle ünlü kağan imiş.)⁵⁶ Satırında Bilge Kağan “ecdatlarım” dediği Bumin Kağan ile İleriş Kağan vefatının ardından başka milletlerden insanların toplandığı, yasçı ve ağlayıcıların gelip yas tuttuğunu ifade edilir. Başka bir satırda ise;

“*Yogçı sıgıtçı Kıtan Tatabı budun başlayı Ud ar sengün kelti. Tabgaç kağanda İsiyi Likeng kelti. Bir tümen ağı altın kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt 1615ağanda bölün kelti. Kuriya kün batsıkdaki Sogd Berçik er Bukarak uluş budunda Enik sengün Oğul Tarkan kelti. On ok oğlum Türgiş kağanda Makaraç tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kağanda Tarduş İnançu Çor kelti.*” (Yasçı ağlayıcı olarak kıtay, tatabı milletten başta udar general geldi. Çin kağanından isiyi likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, buhra ülkesin halkından enik general, oğul tarkan geldi. On ok oğlum Türgiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız Kağanından Tarduş İnançu Çor geldi.)⁵⁷ Açıkça bellidir ki yazıtlarda vefat eden bir devlet büyüğünü anmak için diğer devletlerin kağanları da bir araya gelerek anma töreni gerçekleştirmişlerdir.

11-Kalıp Hareketler (Tavırlar, Jestler, Mimikler) Kalıp Sözcükler ve Sesler

Bu bölümde Bilge Kağan’ın halkına seslendiği, aldanılmaması gereken birtakım davranışlardan bahsetmektedir.

“*Altın kümüş işgiti kutay bungsuz ança birür. Tabgaç budun sabı süçig ağısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak ağı arıp irak budunug ança yagutır ermiş. Yaguru kondukda kisre ağı bilig anda öyür ermiş.*” (Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti yaklaştırmış. Yaklaştırdı, konduktan sonra kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.)⁵⁸ İfadelerinde anlaşılmaktadır ki sürekli yapılan, aldatmaya çalışan Çin milletine ait kalıp hareketleri yer alır.

“*Anda anıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş.*” (Orada kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal

⁵⁶ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁵⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s.60-61.

⁵⁸ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 36-37.

verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş.)⁵⁹ Satırında sürekli yapılan bir davranışın ne için yapıldığı, hangi niyetle yapıldığı vurgulanmak istenir.

12-Halk Edebiyatı

A. Atasözü

Atasözü ve ya atalar sözü; kimin söylediği belli olmayan gelecek kuşaklara uyarılar, mesajlar veren belli kalıp sözlerdir. Orhun yazıtları içerisinde yer alan atasözleri üzerine birçok çalışma yapılmıştır.

Talat Tekin, *Orhun Yazıtları* kitabında atasözü olarak kabul ettiği bölümleri şu şekilde sıralamaktadır.

(KTG8) “*Türük budun tokurkak sen; açsık tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen.*” Ey Türk halkı, sen (çok) tok gözlüsün; acıkacağını doyacağını düşünmezsin; bir doyarsan (bir daha) acıkacağını düşünmezsin.⁶⁰

Bilge Kağan, Türk milletine ait olumsuz bir karakter özelliğini yansıtmıştır. Bu atasözüne en yakın günümüz Türkiye Türkçesinde “Aç ne yemez, tok ne demez.”, “Tok acıkmam, aç doymam sanır.”, “Tok, açın halinden anlamaz”⁶¹

(TIB5-6) “*Toruk bukaly semiz bukaly ırakda bilser, semiz buka toruk buka teyin bilmez ermiş*” (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa (hangilerinin) semiz (hangilerinin) zayıf olduğunu bilmez imiş.⁶² Bu atasözünü Talat Tekin, Tonyukuk’un Şad ünvanını taşıyan ve sadece yedi yüz kişilik küçük bir kuvveti olan Kutlu’u Kağan ilan etmenin isabetli bir karar olup olmayacağını düşünürken söylemiş olduğunu⁶³ yorumunda bulunur. Günümüz Türkçesinde anlama en yakın “saman altından su yürütmek” , “karda yürüyüp izini belli etmemek”⁶⁴ atasözleri örnek gösterebiliriz.

(TIG6-7) “*Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli ucuz; yuyka kalın bolsar topulgalı alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgölük alp ermiş*” (Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı kırmak kolay; yufka olan olursa (onu) delmek zor imiş.⁶⁵ Vezir Tonyukuk’un birlikte olmanın önemini vurguladığı bu satırda birlikte mücadele eden milletin,

⁵⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s.36-37.

⁶⁰ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2019, s. 19.

⁶¹ Mehmet Fatih Özcan, “Orhun Yazıtlarındaki Atasözü ve Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıklarına Yönelik İnceleme” *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C.16, S. 16, 2019, s.100.

⁶² T. Tekin, *a.g.e.*, s.20.

⁶³ T.Tekin, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁴ M.F. Özcan, *a.g.m.*, s.101.

⁶⁵ T.Tekin, *a.g.e.*, s.20.

dışarıdan kimsenin koparamayacağını ve daha güçlü, kuvvetli olacağını öğüdü verir. Türkiye Türkçesinde birliği anlatan “birlikten kuvvet doğar”, “bir elin nesi var iki elin sesi var”⁶⁶ biçimindeki atasözlerini kullanılmaktadır.

Orhun yazıtları deyimler bakımından zengin bir içeriğe sahiptir.

“*Türk budun adak kamşatdı.*” (Türk milleti ayak titretti.)⁶⁷ Adak kamşat- “ayağı burkulmak, ayağı dolaşmak, sendelemek, morali bozulmak, şaşırıp yanlış hareket etmek”⁶⁸

“*Kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.*” (kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak işi, gücü verdim hep.)⁶⁹ Devletin başına vazifeye gelen Vezir Tonyukuk’un halkı için çok çalışarak hizmet ettiğini aktardığı bu satırda “Kızıl kanı döktürmek, kara teri koşturmak ve işi gücü vermek” deyimleri “çok çalışmak” manasına gelmektedir.

“*Türk budun illedük ilin ıçgını ıdmuş*” (Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış)⁷⁰ burada “ıçgın” elden çıkarmak anlamındadır. Elden çıkarmak, sahip olduğun bir şeyi kaybetmek, yitirmek anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde ise “elden gitmek, yoksun bırakmak, boş koymak” şeklinde kullanılmaktadır.

“*Tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı*” (Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu.)⁷¹ İfadesinde “kul bol-” fiili ile kurulan deyim kul olmak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde deyim “ kul olmak, boyun eğmek, kul köle olmak, kula kul olmak” şeklinde devamlılığını sürdürür.

“*[Bunç]a budun kop itdim.*” (Bunca milleti hep düzene soktum.)⁷² Cümlesinde “-it” fiili düzene sokmak anlamındadır. Günümüzde bu deyim “çeki düzen vermek, düzene koymak, ahenk vermek, yoluna koymak vb.” gibi şekilleriyle kullanılmaktadır.

“*Uça bardınız*” (Uçup gittiniz)⁷³ ölen kişinin ardından artık hayatta olmadığını vurgulamak istenilen bu deyimde Türkiye Türkçesinde “yok olmak, izini kaybettirmek, gözden kaybolmak, buhar olmak” şeklinde deyimleri kullanılmaktadır.

⁶⁶ M.F. Özcan, a.g.m., s.101.

⁶⁷ M. Ergin, a.g.e., s. 58-59.

⁶⁸ T. Tekin, a.g.e., s.18.

⁶⁹ M. Ergin, a.g.e., s.112-113.

⁷⁰ M. Ergin, a.g.e., s. 42-43.

⁷¹ M. Ergin, a.g.e., s. 42-43.

⁷² M. Ergin, a.g.e., s. 34-35.

⁷³ M. Ergin, a.g.e., s. 62-63.

B.Ağıt

Halk edebiyatı içerisinde değerlendirebileceğimiz başka bir konu da ağıtlardır. Ağıt, ölen birinin arkasından, yüreğinin acısını hafifletmek üzere gönülden çıkan kelimeleri dile getirmektir. Orhun yazıtları içerisinde Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'in ölümünün ardından acısını taşlara yazdığı ağıtlar yer almaktadır.

“İnim Kül Tigin kergek boldı. Özüm sakındım. Körür közüm körmez teg, bilir aklım bilmez teg boldı. Özüm sakındım. Öd Tengri yaşar. Kişioğlu kop ölgeli törümiş. Ança sakındım. Közde yaş kelser tıda köngülte sıgıt kelser yanduru sakındım. Katıgdı sakındım.” (Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım.)⁷⁴ Satırlarında düşünmek, düşünceye dalmak dediği ifade de çok üzüldüğünü dile getirir. Bu üzüntü sonucunda hayatı, Tanrı'yı yorumlamaya başlar. Her insanın ölümlü, Tanrı'nın ise ölümsüz bir varlık oluşu doğrultusunda kendisini teselli etmeye çalışır.

Rastladığımız başka bir ağıt örneği de Bilge Kağan'ın ölümü ardından duyulan üzüntü.

“Bilge Kagan uçdı. Yay bolsar, üze tengri Köbürgesi örtçe ança takı Tagda sığın ötser ança sakınur men.” (Bilge Kağan uçtu. Yaz olsa, üstte gök davulu gürler gibi, öylece ve dağda yabani geyik gürlerse, öylece mateme gark oluyorum.)⁷⁵ Bilge Kağan'ın ölümü üzerine kurulan “uçmak” deyimini vefat etmek, gökyüzüne yükselmek, cennete gitmek anlamında kullanılmıştır. Gök davulu ve yabani geyiğin gürlemesi gibi güçlü seslere hâkim olan bu simgeler tutulan yastaki acıyı, feryadı anlatmaktadır.

C-Halk Müziği, Müzik Araçları

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türkler döneminde de resmi müzik aleti “köbürge” adını verdikleri davul ve boru idi. Davul, Türklerin hükümdarlık sembolü, devletin simgesi olmakla birlikte askeri müziği temelidir.⁷⁶

“üze t[engri] köbürgesi öterçe” (üstte gök davulu gürler gibi)⁷⁷

⁷⁴ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁷⁵ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁷⁶ Feyzan Göher Vural, “Kök Türklerde Müzik”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 3, s. 11, Konya 2011, s. 91.

⁷⁷ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 94-95.

Belirttiğimiz satırda Bilge Kağan'ın ölümü üzerine tutulan bir yas, ağıt olduğunu ifade etmiştik. Davul gür sesi burada kullanım amacı dışında, bir benzetme sanatı olarak kullanılmıştır. Gök gürültüsüne benzetilen davulun gürlemesi insanın içerisinde ki kopan fırtınaları çağrışım yapmaktadır.

D.Adlar

a-İnsan Adları

Bars Beğ, Baz Kağan, Bilge Kağan, Bilge Tamgacı, Bilge Tonyukuk, Böğü Kağan, Bugak Vali, Bumın Kağan, Çaç General, Çang General, Enik General, Tongra Esim, İşbara Yamtar, İlbilge Hatun, İltiriş kağan, İnel Kağan, İsiyi Likeng, İstemi Kağan, Kapgan Kağan, Koşu vali, Ku general, Kül Çor, Kül İrkin, Kül Tigin, Lisun Tay General, Makaraç, Oğul Tarkan, Oğuz Bilge Mühürdar, Ong tutuk, Sebig Sebig Kül İrkin, Yigen Silig Beg, Tadık, Tamag Iduk Baş, Tonga Tigin, Tudun Yamtar, Udar general, Yigen Silig Beg, Yollug Tigin.

b-Yer, Su, Dağ, Köy, Meydan, Cadde, Sokak, Ev Adları

Agu, Ak Termil, Altun Yiş (Altın Ormanı, Altın Dağı, Altay Dağı), Amga Korgan, Anı Sub (Anı Suyu), Antırgu, Beş Balık, Bolçu, Bükli Çölü, Buhara, Çogay, Çuş başı, Ek Dağı, Tokuz Ersin, İrtiş Nehri, Ezginti Kadız, Iduk Baş, İrtiş nehri, Kadıkan Ormanı, Kingan Dağı, Kara kum, Kara Göl, Kargan Vadisi, Keçin, Kem Nehri, Kengeris, Kengü Tarban, Kökmen Dağı, Kök Öng, Kuşalguk, Kök Öng, Ötüken Ormanı, Purum, Selenga Nehri, Songa Ormanı, Şantung Ovası, Tinsi Oğlu, Togla Nehri, Togu Balık, Töngker Dağı, Tibet, Türgi Yargun Gölü, Yarış Ovası, Yeşil Nehir, Yinçü Nehri.

c-Kavim Adları

Altı Çub Soğdak, Atı Sir, Avar, Az, Basmıl, Bayırku, Berçik, Bökli, Çik, Ediz, İzgil Kavmi, Karluk, Kırgız, Kıtay, Kurıkan Boyu, Oğuz Boyu, Oğuz Tatar, On Ok Boyu, Purum (Doğu Roma, Rum, Bizans), Soğd, Çin, Tangut, Tatabı, Tatar, Tezik (Tacik), Tokar, Tongra, Türgiş, Türk, Uygur, Üç Kurıkan, Üç Oğuz.

Sonuç

Hayvancılık, avcılık, demircilik, ticaret gibi geçim kaynağı ile yaşamlarını sürdüren Türkler, yazıtta sık sık ifade edilen “*Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur*”⁷⁸ “*Mukaddes Ötüken Ormanı*”⁷⁹ ibaresinde Ötüken’in geniş topraklarında barınarak Türklerin asıl yurdu ve devletin başkenti olmuştur. Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk bu topraklarda halkı bir araya getirir, savaşa hazırlar ve Çin devleti ile ticari anlaşmalar yapılırdı. Halk biliminin unsurlarından olan yerleşim- yerleşim türlerini, halk ekonomisi, beslenme –mutfak- kiler, taşıt ve taşıma teknikleri açısından önemli merkez olması yönünde tespitleri aktarılmıştır. Taşların üzerine harflerle oyulan yazıtların, yüzyıllar boyunca geçmişten günümüze kadar sağlamlığını devam ettirmesi yönünde Türk mimari kültürünün temelini oluşturmuştur. Çadır, korgan, öldürülen düşmanların tasvirleri yapılan balballar gibi mimari yapıtlar, halk mimarisine örnektir. Bilge Kağan’ın deyişiyle “*gönlümdeki sözü vurdurdum*”⁸⁰ ifadelerinde yaşanan olayların, kazanılan zaferlerin, yanlış hareket edenlerin gelecekte karşılaşılabilecek sorunları önceden uyararak metinlerde halk inançları, töreler, adetler, gelenek ve görenekler, geçiş dönemleri, kalıp hareketler, halk bilgisi, halk müziği gibi halk bilimi unsurlarının somut örneklerine ulaşılmıştır. Köktürk alfabesiyle yazılmış olan Orhun abidelerinin dil ve üslubun yazı sanatının gelişmesi yönünde büyük katkı sağlamıştır. Halk edebiyatı içerisinde atasözü, deyim ve ağıtlara rastladık. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan atasözü ve deyimlerle karşılaştırmalar yaptık.

Orhun yazıtlarının bulunuşu ile birlikte Türk tarihi, kültürü, medeniyeti, dili ve edebiyatı açısından büyük gelişme kaydetmiştir. Taşlar üzerine işlenmiş olan tarihi belgeleri Türk halk bilimi açısından değerlendirmeye çalıştık. Bu belgelerde yerleşim- yerleşim türleri, halk mimarisi, taşıt ve taşıma teknikleri, ekonomi türleri, halk ekonomisi, beslenme, mutfak, ölçme, tartma, hesaplama biçimleri, halk sanatları ve zanaatları, halk bilgisi, halk inançları, töreler, adetler, gelenek ve görenekler, geçiş dönemleri, kalıp hareketler, halk edebiyatı (atasözü, deyim ve ağıt), halk müziği ve adlar olmak üzere halk bilimi unsurlarının metinlerde yer verildiği tespit edilmiştir.

⁷⁸ M.Ergin, *a.g.e.*, s.35.

⁷⁹ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 49.

⁸⁰ M. Ergin, *a.g.e.*, s. 12.

Kaynaklar

- ALTUN, S., “Yunus Emre Divanı’nda Sabır ve Ahlak, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 3, 2020, ss. 1673-1694.
- ARTUN, E., *Türk Halkbilimi*, Karahan Yayınları, Adana 2013.
- AYDEMİR, A., “Ötüken ve Ötüken Adı üzerine”, *Türk dünyası Araştırmaları*, C.94, S. 187, Balıkesir 2010, ss. 197-222.
- DURMUŞ, İ., *Bilge Kağan Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- ERCİLASUN, A.B., *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
- ERGİN, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2019.
- KAFESOĞLU, İ., *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- ÖRNEK, S. V., *Türk Halkbilimi*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2016.
- ÖZCAN, M.F., “Orhun Yazıtlarındaki atasözü ve deyimlerin günümüzdeki karşılıklarına yönelik inceleme” *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 16, 2019, ss. 100-101.
- SAKAOĞLU, S., “Göktürk Yazıtları ile Anadolu-Türk Folklorundaki Paralellikler” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 38, S. 1990, Ankara 1990, ss. 155-166.
- TEKİN, T., *Orhon Yazıtları*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2019.
- VURAL, F. G., “Kök Türklerde Müzik” *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 11, Konya 2011, ss. 88-92.